

Բ. ՌԱՍՍԵԼ

ԻՆՉՈՒ
ԵՍ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՉԵՄ

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ 1960

Б. РАССЕЛ
ПОЧЕМУ Я НЕ ХРИСТИАНИН

(На армянском языке)

Армянское государственное издательство

(Айпетрат), Ереван, 1960

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ներկա բրոշյուրը գրել է անգլիացի ժամանակակից նշանավոր գիտնական և փիլիսոփա-հումանիստ Բերտրան Ռասսելը, որը հանդես է գալիս հանուն խաղաղության ժողովուրդների միջև: Այստեղ Ռասսելը հանդես է գալիս որպես XVIII—XIX դարերի բուժուական ռացիոնալիզմի և աթեիզմի տրադիցիաների տաղանդավոր շարունակողներից մեկը:

Բրոշյուրում չափազանց վառ գույներով և սրամտությամբ քննադատվում և մերկացվում է քրիստոնեությունը: Բ. Ռասսելը հերքում է աստծո գոյությունն ապացուցելու օգտին գործածական աստվածաբանական փաստարկները, հատկապես այն փաստարկումը, որը հիմնվում է բարոյականության վերացական, անկենսունակ սկզբունքների վրա: Նա կասկածի տակ է առնում Քրիստոսի պատմականության վերսիսն և ցույց է տա-

լիս, որ ավետարանի այդ առասպելական դեմքը չի կարող կոչվել ո՛չ կատարյալ, ո՛չ ազնվաբարո, ինչպես ճգնում են ներկայացնել նրան քրիստոնեական աստվածաբանները:

Անգլիական փիլիսոփան նշում է, որ աստծո հանդեպ կրոնական հավատը հիմնվում է երկյուղի վրա, մատնանշում է եկեղեցու հետադիմական դերը և մերկացնում է քրիստոնեական բարոյականության երեսպաշտությունը: Նա կոչ է անում ռեալիստական և օպտիմիստական հայացքով նայել աշխարհի վրա:

Միաժամանակ Ռասսելի կողմից կրոնական հավատի քննադատությունն անհետևողական է: Դա կատարվում է բուրժուական աշխարհայացքի շրջանակներում: Բ. Ռասսելի համար պարզ չեն կրոնի սոցիալական արմատները և դասակարգային էությունը: Չնայած այն բանին, որ Բ. Ռասսելը փորձում է կրոնը քննադատել գիտության և ամբողջ բանականության դիրքերից, սակայն այդ քննադատությունը թուլանում է նրա սուբյեկտիվ-իդեալիստական և ագնոստիկ-սկիպտիկական հայացքների պատճառով: Այսպես, Բ. Ռասսելը գտնում է, որ մեր իմացությունը հիմնվում է հավատի վրա, թեև նրա հասկացողությամբ այդ հավատը կրոնական հավատ չէ, այլ էմպիրիկ եղանակով հիմնավորված իմացությունը հակառակ մի ինչ-որ բան է: Օրինաչափության և պատճառականության հասկացությամբ Բ. Ռասսելը պաշտպանում է կոնվենցիոնալիզմի տեսակետը:

**Սովետական ընթերցողի ուշադրությանն առաջարկ-
վող Բերտրան Ռասսելի այս փոքրիկ երկը ամբողջու-
թյամբ վերցրած հետաքրքիր է որպես կրոնի նկատմամբ
ժամանակակից բուրժուական ռացիոնալիստական քրն-
իադատության մի նմուշ:**

Սույն հրատարակության մեջ վերարտադրված դասախոսությունը կարդացվել է Բաստերսիի՝ քաղաքապետարանի շենքում 1927 թվականի մայիսի 6-ին կիրակի օրը, Ազգային աշխարհիկ ընկերության Հարավ-Ղոնդոնյան բաժանմունքի նախաձեռնությամբ, Դասախոսությունը բրոշյուրի ձևով հրապարակվում է բազմաթիվ ընկերների պնդումով: Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ դասախոսության մեջ արտահայտված քաղաքական և այլ դատողությունների համար պատասխանատվությունը բացառապես ընկնում է հեղինակի վրա:

¹ Բաստերսին Լոնդոնի Կորովայն շրջանն է, մեկն այն չի մայրաքաղաքին օկուպներին (քաղաքներին), որոնք կազմում են Լոնդոնյան կոմսությունը, Ման. սուս. Բորգմ.

Իմ այսօրվա դասախոսությունն ինձ արդեն հայտնի է նախագահի ճառից՝ «Ինչու ես քրիստոնյա չեմ»:

Գուցե լավ կլինեիր հենց սկզբից փորձել պարզելու «քրիստոնյա» բառի նշանակությունը: Բանն այն է, որ մեր օրերում մեծ քանակությամբ մարդիկ այդ բառից օգտվում են չափազանց անորոշ իմաստով: Որոշ մարդիկ քրիստոնյա ասելով նկատի ունեն միայն այն մարդուն, որը ձգտում է վարել օրինավոր ապրելակերպ: Իմ կարծիքով այդ իմաստով քրիստոնյաներ կճարվեն բոլոր կրոններում և աղանդներում. բայց ինձ թվում է, որ դա բառի ճիշտ իմաստը չէ, թեկուզ հենց այն պատճառով, որ դրանից բխում է, որ իբր թե այն մարդիկ, որոնք քրիստոնյաներ չեն՝ բոլոր բուդդայականները, կոնֆուցիականները, մուսուլմանները և այլն, չեն աշխատում վարել օրինավոր ապրելակերպ: Ինձ համար «քրիստոնյա»

յա» բառը քնավ չի նշանակում այնպիսի մարդ, որն իր հնարավորությունների չափով աշխատում է ապրել ազնիվ: Ես ենթադրում եմ, որ նախքան քրիստոնյա կոչվելու իրավունք ձեռք բերելը դուք պետք է լինեք որոշ քանակությամբ հավատալիքների համախոհ: Ծիշտ է, այժմ «քրիստոնյա» բառը կորցրել է իր այն լիարժեք նշանակությունը, որն ուներ սուրբ Ավգուստինի և սուրբ Թոմա Աքվինացու ժամանակներում: Այն օրերում, երբ մարդը հայտարարում էր, որ նա քրիստոնյա է, բոլորը գիտեին, թե հատկապես ի՛նչ է ուզում նա ասել դրանով: Քրիստոնյա լինել նշանակում էր ընդունել խստագույն ձևով որոշված կրոնական պատկերացումների ողջ միակցությունը և համոզմունքի ամբողջ ուժով հավատալ այդ կրոնական պատկերացումների յուրաքանչյուր մասնիկին:

ԻՆՉ է ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆ

Այժմ դրուժյունը բոլորովին այլ է: Մենք ստիպված ենք մի քիչ ավելի անորոշ լինել քրիստոնեության մեր ըմբռնումներով: Բայց և այնպես ես ենթադրում եմ, որ կարելի է հիշատակել երկու տարբեր կետեր, որոնց ընդունումը միանգամայն պարտադիր է իրենց քրիստոնյա կոչողների համար: Առաջին կետը, որ դոգմատիկ կարգի է, այն է, որ դուք պարտավոր եք հավատալ աստծուն և անմահությանը: Եթե դուք չեք հավատում այդ երկու-

սին, ապա իմ կարծիքով, դուք իրավունք չունեք քրիստոնյա կոչվելու: Երկրորդ՝ ինչպես հետևում է հենց քրիստոնյա բառից, դուք պետք է համամիտ լինեք որոշ ձևով Քրիստոսին հավատալուն: Չէ՞ որ մուսուլմանները, օրինակի համար, նույնպես հավատում են աստծուն և անմահությանը, բայց և այնպես նրանք իրենց քրիստոնյա չեն անվանի: Ես կարծում եմ, որ դուք, որպես միսիմում, պիտի համամիտ լինեք հավատալու, որ Քրիստոսը, եթե աստվածային անձնավորություն չի եղել, գոնե եղել է մարդկանցից լավագույնը և իմաստագույնը: Եթե դուք տրամադիր չեք ընդունելու այդ հավատը Քրիստոսի նկատմամբ, ապա, ըստ իս, դուք ոչ մի իրավունք չունեք քրիստոնյա կոչվելու: Իհարկե, գոյություն ունի «քրիստոնյա» բառի մի այլ իմաստ ևս, որը դուք կգտնեք Ուայտեյկերի «օրացույց»¹-ում, ինչպես նաև աշխարհագրության գրքերում, որտեղ հաստատվում է, որ երկրագնդի բնակչությունը բաժանվում է քրիստոնյաների, մուսուլմանների, բուդդայականների, կռապաշտների և այլն. այդ իմաստով մենք բոլորս քրիստոնյաներ ենք: Լեշարհագրության գրքերը մեզ քննարկում են խմբովին, բայց դա բառի դուռ աշխարհագրական իմաստն է, որը, կարծում եմ, մենք կարող ենք ուղղակի ուշադրության չառնել: Ուստի նպատակ ունենալով բացատրելու

¹ Անգլիայում ժողովրդականություն վայելող տեղեկատու տարեգիրք: Ման. ողոս. քաղգմ.:

ձեզ, թե ինչու ես քրիստոնյա չեմ, ես ինձ պարտավոր եմ համարում բացատրել ձեզ տարբեր բաներ. առաջին՝ ինչու ես չեմ հավատում աստծուն և անմահությանը և երկրորդ՝ ինչու ես Քրիստոսին չեմ համարում մարդկանցից լավագույնը և իմաստագույնը, թեև ես էլ ընդունում եմ նրա բարոյական առաքինությունների չափազանց բարձր աստիճանը:

Եթե ես կարողացա ընդունել քրիստոնեության այսչափ առաձգական բնորոշումը, ապա դրանով ես բացառապես պարտական եմ այն արդյունավետ ջանքերին, որոնք անցյալում ձեռնարկվել են ոչ հավատացյալների կողմից: Ինչպես ես արդեն նշել եմ, քրիստոնեություն հասկացողությունը հնում ունեւր շատ ավելի լիարժեք իմաստ: Օրինակ՝ նա իր մեջ ընդգրկում էր դժոխքին հավատալը: Մինչև ամենավերջին ժամանակները դժոխային հավիտենական կրակին հավատալը կազմում էր քրիստոնեական դավանագիտության անհրաժեշտ մասը: Մեր երկրում, ինչպես դուք գիտեք, Գաղտնի խորհրդի որոշմամբ դժոխքին հավատալը քրիստոնեական դավանագիտության անհրաժեշտ մասը չի համարվում: Ժիշտ է, Քենտրբերիի և Յորքի արքեպիսկոպոսները չճանաչեցին այդ որոշումը, բայց մեր երկրում պաշտոնական կրոնը սահմանվում է պառլամենտի կողմից ընդունված օրենքներով, և հենց այդ պատճառով Գաղտնի խորհրդին հաջողվեց հաղթել նորին պայծառափայլություններին և դժոխքին հավատալը դադարեց քրիստոնե-

յաների համար պարտադիր լինելուց: Ահա թե ինչու ես չեմ պնդելու, որ քրիստոնյան անպայման պետք է հավատա դժոխքին:

ԱՍՏՄՈ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անցնելով աստծո գոյության հարցին, ես պետք է նկատեմ, որ դա մեծ և լուրջ հարց է, և եթե ես մտադրվեի այն վերլուծել ըստ հնարավորին գոնե հարկ եղած չափով, այդ դեպքում ես ստիպված պիտի լինեի ձեզ այստեղ պահել մինչև երկրորդ գալուստը. այնպես, որ դուք պիտի ներեք ինձ, եթե ես շոշափեմ այդ հարցը փոքր-ինչ ընդհանուր ձևով: Իհարկե, ինչպես ձեզ հայտնի է, կաթոլիկ եկեղեցին որպես դոգմա սահմանել է, որ աստծո գոյությունը կարելի է ապացուցել միայն բանականությամբ, առանց հայտնության: Դա մի քիչ տարօրինակ դոգմա է, բայց և այնպես դա եկեղեցու դոգմաներից մեկն է: Այդ դոգման մտցնելը կաթոլիկ եկեղեցուն հարկադրել է հետևյալ հանգամանքը: Մի ժամանակ ազատամիտները սովորություն էին դարձրել պնդելու, որ կարելի է մեջ բերել բազմաթիվ փաստարկներ, որոնց միջոցով միայն գիտակցությունն ի վիճակի է բացասել աստծո գոյությունը. հասկանալի է, որ կաթոլիկ եկեղեցու համար աստծո գոյությունը, ինքնըստինքյան հավատի խնդիր էր: Ազատամիտներն սկսեցին մոլեռանդորեն մշակել այդպիսի փաստարկներ և հիմնավորում-

ներ ու կաթուղիկ եկեղեցին զգաց, որ հարկավոր է վերջ տալ դրան. հենց այդ պատճառով էլ նա սահմանեց, որ աստծո գոյությունը կարելի է ապացուցել միայն բանականությունամբ, առանց հայտնության օգնության և նա ստիպված եղավ մշակելու այնպիսի փաստարկներ, որոնք, ինչպես ենթադրում էր նա, ապացուցում են աստծո գոյությունը: Այդ փաստարկները հասկանալի է, բավական շատ են, բայց ես կանգ կառնեմ մի քանիսի վրա միայն:

ՆԱԽԱՊԱՏՃԱՌԻ ՓԱՍՏԱՐԿԸ

Թերևս ամենից հեշտ և պարզ կերպով կարելի է վերլուծել նախապատճառի փաստարկը: Քրիստոնեության կողմնակիցները պնդում են, որ այն բոլորը, ինչ մենք տեսնում ենք այս աշխարհում, ունի պատճառ. պատճառների շղթայով ավելի և ավելի խոր գնալով, դուք անպայման պիտի հանգեք նախապատճառին և հենց այդ նախապատճառի անունը դնում եք աստված: Մեր օրերում, ինչպես ինձ թվում է, նախապատճառի փաստարկը առանձնապես մեծ ժողովրդականություն չունի ամենից քառաջ այն պատճառով, որ ինքը պատճառ հասկացողությունը բոլորովին այն չէ, ինչ որ նա անցյալումն էր: Պատճառ հասկացողությունը ենթադրվել է փիլիսոփաների և գիտության մարդկանց գրոհներին և այժմ չունի արդեն այն կենսունակությունը, որով նա

աչքի էր ընկնում անցյալում¹, սակայն անկախ դրանից դուք կարող եք համոզվել, որ այն փաստարկը, որի համաձայն պետք է գոյություն ունենա նախապատճառ, միանգամայն սնանկ է: Խոստովանում եմ, որ երբ ես դեռ երիտասարդ էի և չափազանց լուրջ կերպով գլուխ էի ջարդում այդ հարցերի վրա, ես երկար ժամանակ ընդունում էի նախապատճառի փաստարկը, մինչև որ մի անգամ կարդացի (այդ ժամանակ ես 18 տարեկան էի) Զոն Ստյուարտ Միլլի «Ինքնակենսագրություն»-ը, որտեղ հանդիպեցի հետևյալ հատվածին,— «Հայրս ինձ բացատրեց, որ «Ո՞վ է ստեղծել ինձ» հարցին չի կարելի պատասխանել, որովհետև դա անմիջապես կառաջացնի նոր հարց՝ «Իսկ ո՞վ է ստեղծել աստծուն»: Այդ

¹ Ընդհակառակը, հարաբերականության, քվանտային մեխանիկայի և միջուկային էներգիայի տեսությունների ծագումը, գիտական հայտնագործություններ, որոնք տեղի են ունեցել ֆիզիկայի այդ բնագավառներում XIX և XX դարերի սահմանագծերում և ներկա դարի ընթացքում, օրինակ, ոչ միայն չխախտեցին պատճառ հասկացողության կենսունակությունը, այլև լայնացրին, խորացրին և հարստացրին այդ հասկացողությունը: Դիտերմինիզմի համար մղված պայքարը, էներգիտիզմի, օպերացիոնալիզմի և կոնվենցիոնալիզմի դեմ մղված պայքարի հետ միասին հանդիսանում է ժամանակակից ֆիզիկայում մատերիալիզմի համար, ընդդեմ իդեալիզմի մղվող պայքարի հիմնական բնագավառներից մեկը: Պատճառականության սկզբունքի նվաստացումը ժամանակակից բնագիտության համար, կսմա թե ականա, հանդիսանում է իդեալիզմի քարոզ և ոչ մի չափով չի կառող ծառայել սկզբնապատճառի փաստարկի հերքմանը: Ման. ուս. քաղզմ. խմբ.:

արտասովոր պարզ հատվածն ինձ համոզեց, և մինչև այժմ էլ նույն համոզմանն եմ, որ նախապատճառի փաստարկը կեղծ է: Հիրավի, եթե ամեն ինչ պիտի ունենա իր պատճառը, ապա աստված ևս պիտի ունենա պատճառ: Իսկ եթե կարող է գոյություն ունենալ մի ինչոր պատճառ շունեցող բան, ապա դրանով իսկ ինքը բնությունը բնավ չի կարող ավելի վատ լինել, քան աստված, այնպես որ սկզբնապատճառի փաստարկը բացարձակապես անիրական է: Իր բնությունով սկզբնապատճառի փաստարկը ոչնչով չի տարբերվում այն հընդիկի հայացքից, որը կարծում էր, թե աշխարհը պահվում է փղի վրա, իսկ փիղը՝ կրիայի վրա. իսկ երբ հընդիկին հարցնում էին՝ «Իսկ ինչի՞ վրա է պահվում կրիան», նա պատասխանում էր՝ «Եկեք խոսենք մի այլ բանի մասին»: Եվ հիրավի, սկզբնապատճառի փաստարկը բնավ ավելի լավ չէ, քան հընդիկի տված պատասխանը: Զէ որ ոչ մի հիմք չկա ենթադրելու, որ աշխարհը չէր կարող ծագել առանց պատճառի. մյուս կողմից. ոչ մի հիմք չկա ենթադրելու, որ աշխարհ չէր կարող գոյություն ունենալ հավիտենապես: Ոչ մի հիմք չկա ենթադրելու, որ ընդհանրապես աշխարհն ունեցել է սկիզբ: Պատկերացումն այն մասին, որ իրերն անպայման պետք է ունենան սկիզբ, իրականում մեր աղքատիկ երևակայության արդյունքն է: Այդ պատճառով, թերևս, կարիք չկա այլևս ժամանակ վատնելի վերլուծելու սկզբնապատճառի փաստարկը:

ԲՆԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔԻ ՓԱՍՏԱՐԿԸ

Այնուհետև՝ չափազանց լայնորեն տարածված է բնական օրենքի փաստարկը: Այդ փաստարկն առանձին ժողովրդականություն էր վայելում մաթոզ XVIII դարի ընթացքում, գլխավորապես Իսահակ Նյուտոնի և նրա կոսմոգոնիայի ազդեցությամբ: Մարդիկ նկատեցին, որ մոլորակները արևի շուրջը պտտվում են ձգողականության օրենքին համապատասխան: Եվ մարդիկ որոշեցին, որ դա կատարվում է այն պատճառով, որ աստված հրամայել է մոլորակներին շարժվել հենց այդ ձևով և ոչ այլ կերպ: Հասկանալի է, որ դա վերին աստիճանի հարմար և պարզ բացատրություն էր, որը մարդկանց ազատում էր երևույթներից ավելի խոր նայելու հոգսերից, որպեսզի հասնեն ձգողականության օրենքի բացատրությանը: Ներկայումս մենք ձգողականության օրենքը բացատրում ենք բավական բարդ եղանակով, որը մտքեր է էյնշտեյնը: Ես մտադիր չեմ ձեզ հասար դասախոսել ձգողականության օրենքի մասին, թե ինչպես էր այն մեկնաբանում էյնշտեյնը, որովհետև դա ևս մեզնից շատ ժամանակ կխլեր: Մեր նպատակների համար բավական է ասել, որ մեր տրամադրության տակ այլևս չկա բնական օրենքի հասկացողությունն այն ձևով, ինչ ձևով նա գոյություն ուներ Նյուտոնի սխտեմում, որտեղ բնությունը, ինչ-որ անըմբռնելի պատճառով, միշտ իրեն պահում էր միակերպ: Այժմ մենք հայտնաբերում ենք, որ շատ

բաներ, որ մենք համարում էինք բնական օրենքներ, իրականում եղել են մարդկային պայմանականություններ¹։ Դուք գիտեք, որ աստղային տարածությունն ամենահեռավոր խորություններում երեք ոտնաչափը կազմում է մի յարդ։ Անկասկած, դա չափազանց ուշագրավ փաստ է, բայց հազիվ թե դուք այն անվանեք բնության օրենք։ Իսկ այդ նույն կատեգորիային է վերաբերում շատ բան, որ առաջ դիտվում էր որպես բնության օրենք։ Մյուս կողմից, այն դեպքերում, երբ ձեզ հաջողվում է որևէ գիտելիք ձեռք բերել այն մասին, թե իրականում ինչպես են պահում իրենց ատոմները, դուք հայտնաբերում եք, որ նրանք ավելի քիչ չափով են ենթակա օրենքին, քան պատկերացնում էին մարդիկ առաջ և որ այն օրենքները, որոնց դուք հանգում եք, հանդիսանում են հենց այն տիպի միջին վիճակագրականներ, որի հիմքում ընկած է դիպվածը։ Ձեզ բոլորիդ հայտնի է, որ զառերը գցելիս՝ մոտավորապես երեսունվեց դեպքից միայն մի դեպքում է դու շեշ (զույգ վեց) գալիս, և մենք այդ շենք դիտում որպես ապացույց այն բանի, որ զա-

¹ Այստեղ և մի քիչ հետո Բ. Ռասսելը բնության օրենքների մեկնաբանությունը տալիս է կոնվենցիոնալիզմի ոգով, դրանք անվանելով «պայմանականություններ» և դրանով իսկ բաղաձեռնաբար օրինակելով բնույթը, նա նշում է ժամանակակից ֆիզիկայի սահմանած որոշ օրինաչափությունների վիճակագրական բնույթը, բայց, աստիճանի կերպով չափազանցելով նրանց դիրքը, բնության օրենքների մեծ մասը վերադրում է օրինաչափությունների այդ տեսակին։ Ման. ռուս. քաղզմ. խմբ.։

ռերի ընկնելը կարգավորվում է ինչ-որ մեկի կամքով։ Ճիշտ ընդհակառակը, եթե ամեն անգամ դու շեշ գար, այն ժամանակ մենք կհամարենք, որ մեկի կամքը կարգավորում է զառերի անկումը։ Այդ տիպին են պատկանում բնության օրենքների մեծ մասը։ Դրանք հանդիսանում են որպես միջին վիճակագրականներ այն տիպի, որը եզրակացվում է դիպվածի հիման վրա, և տվյալ փաստը բնական օրենքի այդ ամբողջ պատմությունը դարձնում է շատ ավելի անհամոզիչ, քան այդ պատկերացվում էր անցյալում։ Սակայն գիտության անցողիկ դրությունն արտահայտող տվյալ փաստից միանգամայն անկախ, որը կարող է վաղը փոխվել, այն ամբողջ գաղափարը, որ բնական օրենքներն ունեն իրենց օրենսդիրը, իր ծագմամբ պարտական է բնական և մարդկային օրենքների խառնաշփոթության։ Մարդկային օրենքները ձեզ համար մի տեսակ կարգադրություններ են, որոնք հրամայում են ձեզ հետևել որոշ վարքագծի, որը դուք կարող եք ընտրել ձեզ համար, բայց կարող եք և մերժել։ Իսկ բնական օրենքները նկարագրում են այն, թե ինչպես են իրերը պահում իրենց իրականության մեջ։ Եվ որովհետև դրանք պարզապես նկարագրում են, թե ինչպես են իրերը պահում իրենց իրականում, դուք չեք կարող պնդել, որ պիտի գոյություն ունենա ինչ-որ մեկը, որը կարգադրում է նրանց պահել իրենց այդպես, քանի որ այդ մասին ենթադրելն իսկ ձեր առաջ հարց է դնում՝ ռեսկ ինչո՞ւ աստված հատկապես այդ օրենքներն է հրա-

հանգել, և ոչ թե այլ օրենքներ: Եթե դուք դրան պատասխանեք, որ նա այդ արել է պարզապես իր բարի կամքով և առանց որևէ պատճառի, ապա դուք կհայտնաբերեք, որ գոյություն ունի օրենքին չենթարկվող ինչոր բան, և այդպիսով, բնական օրենքի ձեր շղթան կկտրվի: Իսկ եթե դուք, ինչպես առավել ուղղափառ աստվածաբանները, պատասխանեք, որ աստված իր հրահանգած բոլոր օրենքներում պատճառներ ունեն հրահանգելու հենց այդ օրենքները, և ոչ ուրիշները (իհարկե, այդ պատճառն այն է, որ ստեղծի ամենալավ տիեզերք, թեև ձեր գլխում միտք անգամ չի ծագի, որ նա նման է ամենալավ տիեզերքի): Մի խոսքով, եթե այն օրենքները, որ հրահանգել է աստված, ունեցել են պատճառ, ապա այդ դեպքում աստված ինքը ենթակա էր օրենքին: Հետևապես, աստծուն որպես միջնորդ մեջ բերելով, դուք ոչինչ չեք շահի: Ըստ էության դուք կընդունեք օրենքն անկախ աստվածային սահմանումներից ու դրանից առաջ եղածից և աստծո գոյության ենթադրությունը կվրիպի նպատակից, որովհետև նա չի հանդիսանում վերջնական օրենսդիրը: Կարճ ասած, բնական օրենքին վերաբերող այս ողջ փաստարկը չունի այն ուժը, որը նա ունեն անցյալում: Իմ տեսության մեջ փաստարկները բնարկվում են ժամանակի մեջ: Աստծո գոյությունն ապացուցելու համար օգտագործվող փաստարկները ժամանակի ընթացքում փոխում են իրենց բնույթը: Սկզբնական շրջաններում դրանք անսասան ինտելեկտուալ

փաստարկներ էին, որոնք մարմնավորում էին հայտնի և միջնագամայն որոշակի մոլորությունները: Իսկ երբ մենք մոտենում ենք նոր ժամանակներին, ինտելեկտուալ տեսակետից դրանք դառնում են նվազ հարգելի և ավելի ու ավելի են կրում յուրահատուկ բարոյախոսական անորոշության կնիքը:

ՆՊԱՏԱԿԱՀԱՐՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱՐԿԸ

Նշված պրոցեսի հետևյալ աստիճանը մեզ կհասցնի նպատակահարմարության փաստարկին: Ձեզ բոլորիդ հայտնի է, թե ինչ է նպատակահարմարության փաստարկը. աշխարհում ամեն ինչ կառուցված է այնպես, որ մենք կարողանանք այնտեղ ապրել, իսկ եթե աշխարհը գոնե մի քիչ այլ կերպ կառուցված լիներ, այն ժամանակ մենք չէինք կարող այնտեղ ապրել: Հենց դրանումն է նպատակահարմարության փաստարկը: Երբեմն նա ընդունում է բավական տարօրինակ ձևեր. օրինակ՝ կարելի է լսել, որ ճագարներն սպիտակ պոչ ունեն նրա համար, որ հեշտ լինի նշան բռնել նրանց վրա: Զգիտեմ արդեն, թե ինչպես կգնահատելին այս աֆորիզմը իրենք ճագարները: Նպատակահարմարության փաստարկը հարմար թիրախ է ծաղր ու ծանակի համար: Ձեզ բոլորիդ հայտնի է Վոլտերի սրամտությունը՝ որ ըստ երեվույթին, քիթը նախատեսված է նրա համար, որ ակնոցները կարողանան մնալ նրա վրա: Ծիշտ է, հետագա-

յում պարզվեց, որ նման կատակներն այնքան էլ դիպուկ չեն, ինչպես այդ կարող էր թվալ XVIII դարում, քանի որ Դարվինից հետո մենք սկսեցինք ավելի լավ հասկանալ, թե ինչու կենդանի էակները հարմարեցված են իրենց շրջապատող միջավայրին: Բանն այն չէ, որ միջավայրն ստեղծված լինի այնպես, որ համապատասխանի կենդանի էակներին. ընդհակառակը, իրենք՝ կենդանի էակներն այնպես փոխվեն, որ համապատասխանեն իրենց շրջապատող միջավայրին: Բանն այն չէ, որ միջավայրը ստեղծած լինի այնպես, որ համապատասխանի կենդանի էակներին. ընդհակառակը, իրենք՝ կենդանի էակներն այնպես փոխվեն, որ համապատասխանեն իրենց շրջապատող միջավայրին և հենց այդ էլ հարմարվելու հիմքն է: Դրանով ոչ մի նպատակահարմարություն չի ապացուցվում:

Երբ սկսում ես լրջորեն խորանալ նպատակահարմարության փաստարկի մեջ, ապա ուղղակի զարմանում ես, թե ինչպես կարող են մարդիկ հավատալ, որ իբր թե մեր աշխարհը, իր մեջ գտնված բոլոր իրերով, բոլոր արատներով, հանդիսանում է ամենալավը, որ կարող էր ստեղծել միայն ամենազորությունը և ամենախմացությունը միլիոնավոր տարիների ընթացքում: Իսկապես ես չեմ կարող հավատալ դրան: Մի՞թե դուք կարծում եք, որ եթե ձեզ օժտեին ամենազորությամբ և ամենախմացությամբ և դրա վրա ավելացնեին միլիոնավոր տարիներ, որպեսզի կատարելագործեիք ձեզ՝ ստեղծած աշ-

խարհը, ապա դուք չէիք կարող ստեղծել ավելի լավ բան, քան ստեղծել են կու-կլուկս-կլանը, ֆաշիստները կամ պարոն Ուինստոն Չերչիլը, Հիրա վի, ինձ վրա մեծ տպավորություն չեն թողնում այն մարդիկ, որոնք հայտարարում են. «Նայեցեք ինձ, ես այնպիսի հոյակապ արարած եմ, որ տիեզերքում անպայման պիտի գոյություն ունենա նպատակահարմարություն»։ Ինձ վրա առանձնապես մեծ տպավորություն չի թողնում այդ մարդկանց հոյակապությունը։ Ահա թե ինչու ես ենթադրում եմ, որ նպատակահարմարության փաստարկը շատ ու շատ ողորմելի փաստարկ է։ Ի դեպ, եթե դուք ընդունում եք գիտության սովորական օրենքները, ապա դուք պետք է ենթադրեք, որ մարդկային կյանքը և ընդհանրապես կյանքը մեր մոլորակի վրա վերջ ի վերջո կընդհատվի. երկրային կյանքը ընդամենը մի բռնկում է միայն, դա արեգակնային համակարգության անկման մի աստիճանն է. անկման որոշ աստիճանում առաջանում են այնպիսի ջերմաստիճանային և այլ պայմաններ, որոնք բարենպաստ են պրոտոպլազմայի համար և ամբողջ արեգակնային համակարգության կյանքում կարճ ժամանակով առաջանում է կենդանություն։ Լուսինը, որն այժմ մեռած, սառը և անկենդան երկնային մարմին է, ձեզ ցույց է տալիս այն դրությունը դեպի որը շարժվում է երկիրը։

Ինձ առարկում են, որ դա ճնշող կարծիք է, իսկ երբեմն մարդիկ ավելացնում են, որ եթե նրանք համա-

ձայնվեին նման կարծիքի հետ, ապա դրանից հետո կյանքը նրանց համար կդառնա անտանելի։ Չհավատաք դրան. դա կատարելագույն անհեթեթություն է։ Իրոք, ոչ ոք առանձնապես չի հուզվի նրա համար, ինչ որ կարող է պատահել միլիոնավոր տարիներ հետո։ Եթե նույնիսկ մի քանիսին թվում է, թե նրանք լրջորեն հուզվում են դրանից, ապա նրանք իրականում խաբում են իրենք իրենց։ Մարդիկ հուզվում են ինչ-որ առավել երկրային բանի համար, կամ նրանք ուղղակի տառապում են ստամոքսի վատ մարսողությունից. բայց իրականության մեջ ոչ ոք լուրջ կերպով չի հուսահատվի այնպիսի մի բանի մասին մտածելուց, որը մեր աշխարհին պիտի պատահի միլիոնավոր և միլիոնավոր տարիներ հետո։ Ահա թե ինչու, համաձայնվելով այն մտքի հետ, որ իսկապես կյանքն անխուսափելիորեն խորտակվելու ենթադրությունը մռայլ կարծիք է (ինձ գոնե թվում է, որ մենք իրավունք ունենք պնդելու այդ, թեև երբևմն, երբ սկսում եմ խորհրդածել այն մասին, թե մարդիկ ինչի են գործածում իրենց կյանքի համար, այդ կարծիքը համարյա թե մխիթարում է ինձ) , ես չեմ կարող միևնույն ժամանակ ընդունել, որ դա այնպիսի կարծիք է, որ կյանքը դարձնում է անտանելի։ Դա ուղղակի ձեզ դրոշում է, որ ձեր ուշադրությունը դարձնեք այլ բաների վրա։

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐ ԱՍՏԾՈ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՕԳՏԻՆ

Այժմ մենք դարձյալ մեկ աստիճան իջնենք այնտեղից, որ ես անվանում եմ ինտելեկտուալ վայրէջք (intellectual descent)¹, որն աստվածապաշտները խցկել են իրենց փաստարկումների մեջ, և հասնենք այն բանին, որ անվանում են աստծո գոյություն օգտին բարոյական փաստարկներ: Դուք բոլորդ, իհարկե գիտեք, որ հնում աստծո գոյություն օգտին գործածական էր երեք ինտելեկտուալ փաստարկ, և որ դրանք բոլորը հերքված են իմամանուիլ Կանտի կողմից՝ նրա «Զուտ բանականության քննադատությունը» գրքում: Բայց բավական էր հերքել այդ փաստարկները, երբ նա տեղնուտեղը հորինեց մի նոր՝ բարոյական կարգի փաստարկ և կատարելապես հավատում էր դրան: Կանտը նման էր շատերին: Ինտելեկտուալ հարցերում նա կասկածամիտ (սկեպտիկ) կերտվածքի տեր մարդ էր, բայց բարոյական հարցերում նա անվերապահորեն հավատում էր մոր կաթի հետ յուրացրած բոլոր հասկացողություններին: Այս օրինակը լուսաբանում է պսիխոանալիտիկների կողմից համառորեն ընդգծված այն փաստը, որ մարդկանց մեջ ամենավաղ մանկությունից ծագած գաղափարական ասոցիացիաները մեզ վրա ավելի մեծ ազդեցու-

¹ Համեմատիր այս Բ. Ռասսելի սույն գրքույկի 20—21 էջերում ասածներին հետ: Ման. ռուս. քաղզմ. խմբ.:

թյուն են թողնում, քան ավելի ուշ տարիներին ծագած գաղափարական ասոցիացիաները:

Ուրեմն, ինչպես արդեն ասացի, աստծո գոյության օգտին Կանտը հորինեց մի նոր բարոյական փաստարկ և այդ փաստարկը տարբեր ձևերով արտասովոր հեղինակություն էր վայելում ամբողջ XIX դարի ընթացքում: Այն ձևերը, որ ընդունում է բարոյական փաստարկը, չափազանց բազմազան են: Դրանցից մեկն այն պնդումն է, որ եթե աստված գոյություն չունենար, ապա չէր լինի ո՛չ բարին, ո՛չ չարը: Տվյալ պահին ինձ չի հետաքրքրում, թե ընդհանրապես տարբերություն կա՞ չարի և բարու միջև, թե այդպիսի տարբերություն չկա. դա այլ հարց է: Ինձ հետաքրքրում է հետևյալը. եթե դուք միանպամայն համոզված եք, որ բարու և չարի միջև կա տարբերություն, ապա դուք կկանգնեք նոր պրոբլեմի առաջ. այդ տարբերությունն իր գոյությամբ պարտակա՞ն է արդյոք աստվածային սահմանմանը, թե ոչ: Եթե դա իր գոյությամբ պարտական է աստվածային սահմանումին, այդ դեպքում հենց իրեն աստծու համար բարու և չարի միջև տարբերություն չկա և հետևապես այն պնդումը, թե աստված բարի է, կորցնում է իր իմաստը: Իսկ եթե դուք հակված եք պնդելու, ինչպես պնդում են աստվածաբանները, որ աստված բարի է, այդ դեպքում դուք պիտի ընդունեք, որ չարն ու բարին ունեն ինչ-որ նշանակություն, որը կախված է աստվածային սահմանումից, որովհետև աստվածային սահմանումները բարի են

և ոչ թե չար, անկախ այն հանգամանքից, որ նրանք բխում են աստծուց: Բայց եթե դուք տրամադիր եք ընդունելու այդ, ապա դուք ժողոված պիտի լինեք ընդունելու և այն, որ բարին և շարն իրենց ծագմամբ միայն աստծուն չեն պարտական և որ դրանք իրենց էությունով տրամաբանորեն նախորդում են աստծուն: Ինքնին հասկանալի է, որ դուք կարող եք, եթե ցանկանում եք, հայտարարել, որ գոյություն ունեւ գերագույն աստվածություն, որը հրամաններ էր տալիս այս աշխարհն ստեղծող աստծուն. կամ թե չէ, դուք կարող եք ընդունել այն հայացքը, որին կողմնակից էին որոշ գնոստիկներ,— հայացք, որն ինձ հաճախ թվացել է համոզիչ, որ մեզ հայտնի աշխարհն իրականում ստեղծել է դեւը, երբ աստված քնած էր: Այդ հայացքի օգտին կարելի է բերել ոչ քիչ ապացույցներ, և իմ գործը չէ հերքել դրանք:

ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԱՎԵԼՈՒ ՓԱՍՏԱՐԿԸ

Բարոյական փաստարկն ընդունում է նաև այլ՝ չափազանց հետաքրքիր ձև, որը հանգում է հետևյալին. բրիտտոնեություն կողմնակիցները պնդում են, որ աստծո գոյությունն անհրաժեշտ է աշխարհում արդարություն հաստատելու համար: Տիեզերքի մեզ հայտնի մասում թագավորում է մեծ անարդարություն. հաճախ արդարամիտ մարդիկ տառապում են, իսկ արատավորները ազաջադիմում են և չգիտես, թե որի համար ավելի մորմոքվես: Բայց եթե դուք ցանկանում եք, որ ամբողջ տիե-

գերքում հաղթանակի արդարությունը, ապա պիտի ենթադրեք, որ գոյություն ունի անդրշիրիմյան կյանք, որտեղ կվերականգնվի այստեղ՝ երկրի վրա ապրած կյանքի հավասարակշռությունը: Այսպիսով, քրիստոնեության կողմնակիցները հայտարարում են, որ պետք է գոյություն ունենա աստված և պետք է գոյություն ունենա դբախտ և դժոխք, որպեսզի վերջին հաշվով արդարությունը կարողանա հաղթանակել: Դա չափազանց հետաքրքիր փաստարկ է: Եթե գործին նայենք գիտական տեսակետից, ապա պետք է ասել. «Վերջ ի վերջո ես ճանաչում եմ միայն այս աշխարհը. մնացած տիեզերքի մասին ես ոչինչ չգիտեմ, բայց, քանի որ ընդհանրապես կարելի է դատել ըստ հավանականության, պետք է եզրակացնել, որ հավանաբար այս աշխարհը մի սքանչելի նմուշ է, և եթե այստեղ թագավորում է անարդարությունը, ապա, ամենայն հավանականությամբ, անարդարությունը թագավորում է նաև ամենուրեք»: Պատկերացրեք, որ դուք ստացել եք մի կողով նարինջ, բաց եք արել և հայտնաբերել, որ նարինջի ամբողջ վերին շերտը փտած է, երաշխավորում եմ, որ դուք չեք դատի այսպես. «Տակի նարինջները պետք է լավը լինեն, որպեսզի վերականգնվի հավասարակշռությունը»: Ո՛չ, դուք կորոշեք. «Հավանաբար ամբողջ կողովը բանի պետք չի». իրականում, հենց այդպես էլ կլինի տիեզերքի մասին գիտականորեն մտածող մարդու դատողությունների ընթացքը. նա կվճռի. «Այստեղ, այս աշխարհում, մենք

հայտաբերում ենք շատ անարդարություններ և այդ հիմք է տալիս մեզ ենթադրելու, որ արդարությունը չէ, որ դեկավարում է աշխարհը. հետևապես տվյալ փաստը ծառայում է որպես բարոյական փաստարկ աստվածության գոյության դեմ և ոչ թե նրա գոյության օգտին»։ Ես, իհարկե, գիտեմ, որ իրականում քրիստոնեությունն ընդունելու համար բնավ էլ մարդկանց չեն դրդում այն ինտելեկտուալ փաստարկները, որոնց մասին ես զրուցում էի ձեզ հետ։ Այն պատճառները, որոնք իրականում դրդում են մարդկանց հավատալու աստծուն, ընդհանրապես ոչ մի ընդհանուր բան չունեն ինտելեկտուալ փաստարկների հետ։ Մարդկանց մեծամասնությունը հավատում է աստծուն պարզապես այն պատճառով, որ այդ հավատը նրանց մեջ մտցրել են մանկական տարիներից, և այդ է գլխավոր պատճառը։

Մյուս զորեղագույն պատճառը, իմ կարծիքով, պահպան-հրեշտակ ունենալու ցանկությունն է, մի յուրահատուկ ցանկություն այն մասին, որ դու ունենաս մի ավագ եղբայր, որը հոգ տանի քո մասին։ Այս զգացմունքը չափազանց մեծ դեր է խաղում և ազդում է մարդկանց աստծուն հավատալու ձգտումների վրա։

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այժմ ես ուզում եմ մի քանի խոսք ասել այն թեմայի մասին, որին, ինչպես ինձ թվում է, ոչ բավարար ու-

շաղրության են նվիրում ռացիոնալիստները, այսինքն՝
այն հարցին, թե Քրիստոսը եղե՞լ է արդյոք մարդկան-
ցից լավագույնը և ամենաիմաստունը։ Սովորաբար ինք-
նին հասկանալի է համարվում, որ այդ հարցում մենք
բոլորս պիտի համաձայն լինենք, որ, այո՛, եղել է։
Բայց ես մտածում եմ այլ կերպ։ Ես ենթադրում եմ, որ
կգտնվեն շատ և շատ կետեր, որոնց նկատմամբ ես հա-
մաձայն եմ Քրիստոսի հետ շատ ավելի, քան քրիստո-
նեությունը դավանող մարդիկ։ Չեմ կարծում, որ ես
կկարողանայի Քրիստոսին հետևել մինչև վերջ, բայց ես
կարող էի գնալ նրա հետևից շատ ավելի հեռու, քան
այդ կարող է անել քրիստոնեություն դավանողների մե-
ծամասնությունը։ Դուք հիշում եք, որ նա ասել է. «...չա-
րին մի՛ հակառակիր. բայց ով ապտակի քո աջ այտին,
դեպի նա շրջիր նաև մյուսը...»։ Քրիստոսի խոսքերը
որևէ նոր պատվիրան կամ նոր սկզբունք չէին արտա-
հայտում։ Լաո Յզին և Բուդդան այդ սկզբունքը գործա-
դրում էին Քրիստոսից 500—600 տարի առաջ, բայց
մի՞թե քրիստոնյաները գործնականում ընդունում են այս
սկզբունքը։ Ես բնավ չեմ կասկածում, օրինակ. որ
այժմյան պրեմիեր-մինիստրը՝ ամենաանկեղծ քրիստոն-
յան է, և, այնուամենայնիվ, ես ձեզանից ոչ ոքի խոր-
հուրդ չէի տա գնալ և խփել նրա մի այտին։ Ես հավա-
տացած եմ, որ դուք կհամոզվեիք, որ նրա կարծիքով

¹ Ստենլի Բուդդինը։

Քրիստոսն այդ խոսքերին տվել է փոխաբերական իմաստ:

Կա նաև մի այլ կետ, որն իմ կարծիքով ուղղակի հիանալի է: Դուք հիշում եք, որ Քրիստոսն սոսել է. «Մի դատեք, և չեք դատվի»: Իսկ քրիստոնեական երկրներին դատարաններում ժողովրդականություն վայելում էր արդյոք այդ սկզբունքը: Չեմ կարծում, որ ձեզ հաջողվի հայտնաբերել այդպիսի բան: Անձամբ ես իր ժամանակին ճանաչում էի շատ դատավորների, որոնք ամենաչեմբուսանդ քրիստոնյաներ էին, բայց նրանցից ոչ մեկի գլխով անգամ չէր անցնում, որ այն, ինչ նրանք անում էին, դրանով իսկ վարվում էին քրիստոնեական սկզբունքներին հակառակ: Եվ ասա՝ Քրիստոսն ասում է. «Քննե՛ք խնդրողին տուր, և փոխարինաբար ուզողից երես մի դարձնի»: Դա շատ լավ սկզբունք է:

Ձեր նախագահն զգուշացրեց ձեզ, որ մենք այստեղ չենք հավաքվել քաղաքական հարցերի քնարկմամբ զբաղվելու համար: Բայց և այնպես, ես հնարավոր չեմ համարում զսպել ինձ և չնկատել, որ վերջին ընդհանուր ընտրությունների ժամանակ պայքարը բորբոքվեց հենց այն մասին, թե որքան ցանկալի կլինե՞ր երես շուռ տալ քեզնից փոխարինաբար խնդրողից: Ակամայից սկսում ես մտածել, որ մեր երկրում լիբերալների և պահպանողականների պարտիաները բաղկացած են աչնպիսի մարդկանցից, որոնք համաձայն չեն Քրիստոսի ուսմուն-

քի հետ, որովհետև նրանք այս դեպքում, անկասկած, ամենալճոական կերպով երեսները շուռ տվին:

Ծս կարող եմ վկայակոչել Քրիստոսի մի պատվիրան ևս, որն, ըստ իս, արժանի է ամենայն հավանության, բայց ես, ինչ-որ չեմ տեսնում, թե նա առանձին սերվայելիք մեր քրիստոնյա բարեկամների շրջանում: Քրիստոսն ասել է. «... եթե ցանկանում ես կատարյալ լինել, զնա վաճառիր ունեցվածքդ և բաժանիր աղքատներին...»: Դա սքանչելագույն պատվիրան է, բայց, ինչպես արդեն ասացի, կյանքում դրան շատ էլ չեն հետևում:

Այս բոլորը, իմ կարծիքով, սքանչելի պատվիրաններ են, թեև մի քիչ դժվար է այդ պատվիրանների համաձայն ապրելը: Ծս չեմ ուզում ասել, որ ինքս ապրում եմ այդ պատվիրանների համաձայն. և վերջապես ես այդպիսի նպատակ չեմ դնում իմ առաջ, և բացի այդ, ինձնից այլ բան է պահանջվում, քան քրիստոնյայից:

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ԱՐԱՏՆԵՐԸ

Պատշաճը հատուցելով այդ սքանչելի պատվիրաններին, ես անցնում եմ որոշ հարցերի, որոնց մեջ, իմ կարծիքով, չի կարելի դիտել ոչ Քրիստոսի բարձրագույն իմաստությունը, ոչ նրա մեծագույն ողորմածությունը, որոնք վերագրվում են նրան ավետարաններում: Այս կապակցությամբ ես կարող եմ նկատել, որ մենք զբաղ-

ված չենք պատմական պրոբլեմով: Պատմականորեն ընդհանրապես չափազանց կասկածելի է, թե երբևիցե գոյություն ունեցե՞լ է արդյոք Քրիստոսը, իսկ եթե նա գոյություն ունեցել է, ապա մենք նրա մասին ոչինչ չգիտենք: Այսպիսով, այժմ ես չեմ զբաղվում պատմական պրոբլեմով, որը արտակարգ դժվար պրոբլեմ է: Ես զբաղված եմ այն Քրիստոսով, որը պատկերված է ավետարաններում, ընդունելով ավետարանական զրույցն այնպես, ինչպես ոչ նա կա. և այստեղ մենք գտնում ենք մի շարք բաներ, որոնք բնավ չեն վկայում Քրիստոսի հատուկ իմաստության մասին: Կակսեմ նրանից, որ Քրիստոսն անկասկած գտնում էր, թե իր երկրորդ գալուստը երկնային փառքով տեղի կունենա նախքան իր ժամանակ ապրող բոլոր մարդկանց մահանալը: Այդ ապացուցում են ավետարանական բնագրերի շատ տեղերը: Օրինակ, Քրիստոսն ասում է. «... Իսրայելյան քաղաքները դեռ շրջած չեք լինի, երբ կգա Որդին Մարդու»: Եվ նա էլի ասում է. «... այստեղ կանգնածների մեջ կան որոշ մարդիկ, որոնք մահը չճաշակած Մարդու Որդուն կտեսնեն Յուր ապագա Արքայության մեջ», Կան շատ այլ տեղեր ևս, որից պարզ երևում է, որ Քրիստոսը հավատում էր, թե իր երկրորդ գալուստը տեղի կունենա դեռ՝ իր ժամանակակից շատ մարդկանք օրոք: Այդ հավատը բաժանում էին նաև Քրիստոսի վաղ հետևորդները, և դա կազմում էր նրա բարոյական ուսմունքի շատ տարրերի հիմունքը: Երբ Քրիստոսն ասում էր՝

«Այսպես ուրեմն, մի հոգացե՛ք վաղվա մասին» և նման այլ բաներ, շատ մեծ չափով նրան մղում էր այն համոզմունքը, որ երկրորդ գալուստը տեղի կունենա շատ շուտով և որ բոլոր սովորական աշխարհային գործերը ոչ մի գրոշ չարժեն։ Ես ճանաչում էի մի քանի քրիստոնյաների, որոնք հավատում էին, որ երկրորդ գալուստը մոտ է։ Այսպես, ես ճանաչում էի մի ծխական քահանայի, որը մահու չափ վախեցրել էր իր հոտին, ասելով, որ այսօր-վաղը անպատճառ վրա կհասնի երկրորդ գալուստը։ Ճիշտ է նրա ծխականները լիովին մխիթարվեցին, երբ տեսան, որ նա իր այգում ծառեր է տնկում։ Բայց վաղ քրիստոնյաները իրոք հավատում էին դրան, և իրենց հեռու էին պահում այնպիսի բաներից, ինչպիսին է իրենց այգիներում ծառեր տնկելը, որովհետև նրանք իսկապես հավատացել էին Քրիստոսին, որ շուտով վրա կհասնի նրա երկրորդ գալուստը։ Պարզ է, որ այս առնչությամբ Քրիստոսն այնքան էլ իմաստուն չէր, որքան մի քանի այլ մարդիկ, իսկ նրա գերագույն իմաստության մասին արդեն խոսելու կարիք էլ չկա։

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՊՐՈԲԼԵՄԸ

Քրիստոսի անձնավորության հարցը հարկավոր է քննարկել նաև բարոյական տեսանկյունով։ Քրիստոսի բարոյական կերպարում կա, ըստ իս, մի չափազանց լուրջ արաս, և դա այն է, որ Քրիստոսը հավատում էր

դժոխքին: Ես չեմ կարող ինձ պատկերացնել, որ խոր մարդկայնությունքամբ աչքի ընկնող մի մարդ իրոք կարող է հավատալ հավիտենական պատժին: Իսկ Քրիստոսը, ինչպես որ նա պատկերված է ավետարաններում, անկասկած, հավաստում էր հավերժական պատժին և մենք շատ տեղեր կգտնենք, որտեղ նա վրեժխնդիր չարությամբ է լցված այն մարդկանց դեմ, որոնք չէին ուզում լսել նրա քարոզները, մի վերաբերմունք դեպի այլախոհները, որն ամենևին էլ անսովոր չէ քարոզիչների համար, բայց որը որոշ չափով նվաստացնում է Քրիստոսի նման անձնավորության վեհությունը: Դուք, օրինակ, դեպի այլախոհները նման վերաբերմունք չեք հանդիպի Սոկրատեսի մոտ: Սոկրատեսը իրեն լսել չցանկացողներին վերաբերվում էր բարեսրտորեն և ներողամտորեն և այդպիսի վերաբերմունքը, ինձ թվում է, շատ ավելի արժանավայել է իմաստունի համար, քան զայրույթը: Դուք բոլորդ երևի հիշում եք, թե ինչ է ասել Սոկրատեսն իր մահից առաջ և ինչ էր նա միշտ ասում այն մարդկանց, որոնք տարակարծիք էին իրեն:

Իսկ ավետարաններում դուք կգտնեք, որ Քրիստոսն ասել է. «Օձե՛ր, իժի ծնունդնե՛ր, ինչպես պիտի խուսափեք գեհնն դատապարտվելուց»: Այս խոսքերն ուղղված են այն մարդկանց, որոնք չէին զմայլվում նրա քարոզներով: Իմ կարծիքով, սա ոչ մի կերպ չի կարելի համարել լավագույն վարվելակերպ, իսկ ավետարաններում չափազանց շատ այսպիսի տեղեր կան դժոխքի մասին:

Եվ ամենից առաջ, իհարկե, սուրբ հոգու դեմ մեղանշելու վերաբերյալ հայտնի տեղը. «իսկ եթե որևէ մեկը մի քան ասի Սուրբ Հոգու մասին, այդ չի ներվի նրան ո՛չ այս դարում, ո՛չ ապագայում»։ Այս տեղը աշխարհին պատճառել է անհաշիվ տառապանքներ, որովհետև ամեն դիրքի և վիճակի տեր մարդիկ իրենց գլուխները մտցրելու էին, թե հանցանք են կատարել սուրբ հոգու դեմ, և որ չի ներվի նրանց ո՛չ այս դարում, ո՛չ էլ ապագայում։ Հիրավի, ես բնավ չեմ կարծում, որ բնությունից որևէ չափով բարությամբ օժտված մարդը կարող է մեր աշխարհում ցանել նման սարսափներ և ահուղող։

Այնուհետև Քրիստոսն ասում է. «Որդին Մարդու իր հրեշտակներին կուղարկի և իր թագավորությունից կհավաքեն բոլոր գայթակղություններն ու ապօրինի գործեր կատարողներին։ Եվ նրանց կնետեն հրեղեն հոցի մեջ. այնտեղ կլինի լաց ու կոծ և ատամների կրճրտոց»։ և նա դեռ երկար շարունակում է խոսել լացի ու ատամների կրճտոցի մասին։ Այդ մասին խոսվում է ամեն մի տողում և ընթերցողի համար միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ Քրիստոսը լացն ու ատամների կրճտոցը նախագուշակում է ոչ առանց որոշ բավակա-նության, հակառակ դեպքում նա այդքան հաճախ չէր խոսի այդ մասին։ Ապա դուք բոլորդ, իհարկե, հիշում եք այն տեղը, որտեղ խոսվում է ոչխարների և այծերի մասին և թե ինչպես է նա ուզում իր երկրորդ գալստյան ժամանակ ոչխարներին անջատել այծերից և այծերին

ասել. «... հեռացե՛ք Ինձանից, անիծյալներ, դեպի հու-
րը հավիտենական...»։ Իսկ հետո նա նորից ասում է.
«Եվ եթե քեզ գայթակղեցնում է ձեռքդ, կտրիր այն. ա-
վելի լավ է խեղված մտնել կյանք, քան երկու ձեռքով
գնալ գեհեն, անշեջ կրակի մեջ, որտեղ նրանց որդը չի
մեռնում և հուրը չի հանգչում»։ Այս թեման նույնպես
շատ անգամ է կրկնվում։ Ես ստիպված եմ հայտարա-
րել, որ այդ ամբողջ դոկտրինան, թե իբր դժոխսյին հու-
րը պատիժ է մեղքերի համար, ես պատկերացնում եմ
որպես դաժանության դոկտրինա։ Դա մի դոկտրինա է,
որը դաժանություն սերմանեց աշխարհում և մարդկային
ցեղի բազմաթիվ սերունդներին բերեց դաժան տան-
ջանքներ. և եթե ընդունենք այն, ինչ պատմում են հենց
Քրիստոսի տարեգիրները, ապա ավետարանների Քրիս-
տոսը, անկասկած, պետք է մասամբ պատասխանատու
ճանաչվի դրա համար։

Ավետարաններում կան նաև նույն կարգի, ավելի
պակաս նշանակալի բաներ ևս։ Վերցրեք գաղարացի-
ների խոզերի օրինակը. դուք, իհարկե, կհամաձայնվեք
ինձ հետ, որ Քրիստոսն այնքան էլ ողորմածաբար չվար-
վեց խոզերի հետ, չար ոգիներ մտցնելով նրանց ներսը,
որի հետևանքով, հոտը զառիթափից թափվեց ծովը։ Դուք
պետք է հիշեք, որ Քրիստոսն ամենակարող էր, և կա-
կարող էր հրամայել չար ոգիներին, որ կորչեն, հեռա-
նան բայց նա գերադասեց չար ոգիներին մտցնել խոզե-
րի մեջ։ Եվ ահա մի տարօրինակ պատմություն ևս թզե-

նու մասին, որն ամեն անգամ ինձ միանգամայն շփոթեցնում էր: Դուք հիշում եք, թե ինչ պատահեց թղենու հետ: Ձեռք դրացի, Եվ հեռվից տեսնելով տերևներով ծածկված թղենին, գնաց մոտը, որ մի բան գտնի վրան, բայց մոտենալով ծառին, տերևներից բաղի ոչինչ չգտավ, որովհետև դեռ թուզը հավաքելու ժամանակը չէր: Եվ Հիսուսը ծառին ասաց. թող այսուհետև մինչ հավիտյան ոչ ոք չճաշակի քո պտուղը: Եվ Պետրոսն ասում է նրան. «Ռաբբի, տե՛ս, քո անիծած թուզը չորացավ»: Սա իրոք չափազանց տարօրինակ պատմություն է, որովհետև դեպքը տեղի է ունեցել տարվա այնպիսի ժամանակ, երբ թուզը դեռ հասած չի լինում և ծառը բուրրովին անմեղ էր: Մի խոսքով, ես վճռականապես հրաժարվում եմ բնդունել, որ իմաստություն և առաքինություն հարցերում Քրիստոսը գրավում է այնպիսի բարձր տեղ, ինչպես պատմությունից մեզ հայտնի մի բանի այլ մարդիկ: Ինձ թվում է, որ առանձնապես ես, այդ երկու դեպքում էլ Բուդդային և Սոկրատեսին Քրիստոսից վեր կդասեի:

ԷՄՈՑԻՈՆԱԼ ԳՈՐԾՈՆԸ

Ինչպես արդեն նշել եմ, մարդկանց կողմից կրոնն ընդունելու իսկական պատճառը, իմ կարծիքով, ոչ մի ընդհանուր բան չունի դատողություն փաստարկների հետ: Մարդիկ կրոնն ընդունում են ելնելով էմոցիոնալ մղումներից: Հաճախ մեզ հավատացնում են, որ կրոնի վրա հարձակվելը չափազանց կորստաբեր է, որովհետև

կրոնը մարդկանց դարձնում է առաքինի: Ինձ էլ են հավատացրել այդ բանում, բայց ես ինչ-որ չեմ նկատել, որ իրոք դա այդպես է: Անկասկած, ձեզ բոլորիդ հայտնի է, թե Սեմյուել Բատլերը ինչպես է ծաղրում այդ փաստարկը իր «Վերադարձ դեպի էրեվոն»¹ գրքում: Դուք հիշում եք, որ «էրեվոն»-ում նկարագրված է ինչ-որ Հիզգս, որն ընկնում է մի հեռու երկիր, որոշ ժամանակ անց է կացնում այստեղ, իսկ հետո օդապարիկով փախչում է այդ երկրից: Քսան տարի հետո Հիզգսը վերադառնում է նույն երկիրը և տեսնում, որ էրեվոնցիները նոր կրոն են դավանում, որտեղ երկրպագության առարկան մեկ ուրիշը չէ, այլ հենց ինքը՝ Հիզգսն է, որին տվել են «Արևի Որդի» անունը և նրա մասին պատմում են, որ նա համաբարձել է երկինք: Հիզգսը ժամանում է հենց համբարձման տոնի առթիվ կազմակերպված հանդեսների նախօրյակին: Նա ծածուկ լսում է պրոֆեսորների Հենկի և Պենկի խոսակցությունը, որոնք պատմում էին միմյանց, որ նրանք երբեք Հիզգս անունով մարդու երեսն անգամ չեն տեսել, և հույս ունեն, որ երբեք չեն տեսնի. բայց հենց իրենք են հանդիսանում «Արևի որդի» կրոնի քահանայապետները: Հիզգսը խիստ զայրանում է, մոտենում է նրանց ու հայտարարում. «Իսկ ես կմեր-

¹ Սեմյուել Բատլերը (1835—1902) անգլիական գրող է, որն իր «էրեվոն» և «Վերադարձ դեպի էրեվոն» երգիծական վեպերում ծաղրել է բուրժուական հասարակությունը, նրա կրոնը, փիլիսոփայությունը և բարոյախոսությունը: Ման. ռուս. քաղգմ.:

կացնեմ այս ամբողջ շառլատանությունը և էրեվոնի բնակիչներին կպատմեմ, որ Արևի Որդին այդ ես եմ միայն, մարդ Հիգգսը, և որ այդ ես եմ թռել օդապարիկով: Բայց Հենկին և Պենկին պատասխանում են նրան. «Դուք այդ չպետք է անեք, որովհետև այս երկրի ամբողջ բարոյականությունը պահվում է Արևի Որդու առասպելի վրա և եթե էրեվոնցիներն իմանան միայն, որ դուք երկինք չեք համբարձել, նրանք բոլորը արատների մեջ կթաղվեն»: Այդ պատճառաբանությունը համոզում է Հիգգսին և նա խալաղված հեռանում է այդ երկրից:

Հենց այդ գաղափարն են ներշնչում մեզ քրիստոնեության կողմնակիցները՝ որ իբր թե մենք բոլորս արատների մեջ թաղված կլինեինք, եթե չհետևեինք քրիստոնեական կրոնին: Իսկ ես կարծում եմ, որ հենց այն մարդիկ, որոնք հետևել են քրիստոնեական կրոնին, հենց նրանց մեծ մասն է աչքի ընկել աղաղակող արատավորությամբ: Դուք կընդունեք, անշուշտ, այն հետաքրքիր փաստը, որ պատմության այս կամ այն ժամանակաշրջանում որքան ուժեղ և խորն են եղել կրոնական զգացմունքներն ու դոգմատիկ հավատալիքները, այնքան ավելի է այդ շրջանն աչքի ընկել իր դաժանությամբ և այնքան ավելի վատ է եղել իրերի դրությունը: Այսպես կոչված հավատի դարերում, երբ մարդիկ իրոք քրիստոնեական կրոնին հավատում էին լրիվ չափով, գոյություն ունեւ ինկվիզիցիան իր տանջանքնե-

րով միլիոնավոր դժբախտ կանայք խարույկների վրա
այրվել են որպես կախարդուհիներ. և չկար մի որևէ
տեսակի դաժանություն, որ հանուն կրոնի գործի չդրվեր
հասարակության բոլոր խավերի դեմ:

Նայեցեք ձեր շուրջը գտնվող աշխարհին և դուք
կտեսնեք, որ մարդկային զգացողությունների պրոգրեսի
յուրաքանչյուր մասնիկը, քրեական օրենսդրության յու-
րաքանչյուր բարելավումը, աշխարհում պատերազմները
պակասեցնելուն ուղղված յուրաքանչյուր քայլը, դեպի
գունավոր ցեղերը ունեցած վերաբերմունքը բարելավելու
համար արված յուրաքանչյուր քայլը կամ ստրկության
որևէ մեղմացում, աշխարհում տեղի ունեցող ամեն տե-
սակի բարոյական պրոցես—այս բոլորն անխտիր հան-
դիպել է աշխարհի՝ կազմակերպված եկեղեցիների դի-
մադրությանը: Եվ ես իմ խոսքերի համար ամբողջ պա-
տասխանատվությամբ հայտարարում եմ, որ քրիստո-
նեական կրոնն այն ձևով, ինչ ձևով, որ նա կազմա-
կերպված է իր եկեղեցիներում, եղել է և դեռ շարունա-
կում է մնալ բարոյական պրոգրեսի գլխավոր թշնամին
աշխարհում:

ԻՆՉՊԵՍ ԷԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ ԿԱՍԵՑՆՈՒՄ ՊՐՈԳՐԵՍԸ

Դուք կարող եք կարծել, որ ես չափից անցա, երբ
հայտարարեցի, որ քրիստոնեական կրոնը դեռևս շա-
րունակում է մնալ պրոգրեսի գլխավոր թշնամին: Իսկ

ես կաթոնում եմ, որ միանգամայն իրավացի եմ: Վերցրեք մի այսպիսի փաստ: Խնդրում եմ ներեք ինձ, որ ես հիշատակում եմ այդ մասին: Դա հաճելի փաստերից չէ, բայց եկեղեցիներն ստիպում են մեզ հիշատակել հաճելի կարգին չպատակնող փաստերը: Պատկերացնենք, որ այն աշխարհում, որտեղ մենք ապրում ենք այժմ, անփորձ աղջիկը ամուսնական կապերով իրեն կապում է մի սիֆիլիտիկի հետ. նման դեպքում կաթոլիկ եկեղեցին հայտարարում է. «Դա՛ անքակտելի խորհուրդ է: Մինչև ձեր կյանքի վերջին օրը դուք պարտավոր եք մնալ միասին», և այդ կինն իրավունք չունի որևէ քայլ անել սիֆիլիտիկ երեխաների աշխարհ գալը կանխելու համար: Ահա, թե ինչ է հայտարարում կաթոլիկ եկեղեցին: Իսկ ես ասում եմ, որ դա դիվային դաժանություն է. և ոչ մի մարդ, որի բնական համակրանքները չեն այլասերվել դոգմայից կամ բարոյական խառնրվածքը բոլորովին չի մեռել ամեն տեսակի կարեկցական զգացմունքների համար, չի կարող պնդել, որ իրերի նման դրություն շարունակվելը ճիշտ է և արդարացի:

Ասածս ոչ այլ ինչ է, քան մի օրինակ միայն: Կան չափազանց շատ ուղիներ, որոնց օգնությամբ եկեղեցին պնդելով այն, ինչ նրան ձևոնտու է անվանել բարոյականություն, մեր ժամանակներում մարդկանց պատճառում է զանազան անարդարացի և անտեղի տառապանքներ: Եվ ինչպես, իհարկե, հայտնի է ձեզ, եկեղեցին հանձինս իր ներկայացուցիչների մեծ մասի դեռևս

շարունակում է մնալ պրոգրեսի և այն ամենի բարելավման հակառակորդ, ինչ աշխարհում մեզ տանում է դեպի տառապանքների նվազումը, որովհետև նրան ձեռնադրել է բարոյականության պիտակ փակցնել վարքի կանոնների մի որոշակի նեղ կողմերի վրա, որը մարդկային երջանկության հետ ոչ մի առնչություն չունի։ Իսկ երբ դուք հայտարարում եք, որ պետք է անել այս կամ այն բանը, որովհետև ձեր օրածը կնպաստի մարդկային երջանկությանը, եկեղեցականները կարծում են, որ դա ընդհանրապես գործին չի վերաբերում։ «Ի՞նչ կապ ունի մարդկային երջանկությունը բարոյականության հետ։ Զէ՛» որ բարոյականության նպատակը բոլորովին էլ մարդկանց երջանիկ դարձնելը չէ։ Բարոյականության նպատակն է մարդկանց պիտանի դարձնել երկնքի համար։ Եվ պետք է ենթադրել՝ անպետք այս աշխարհի համար։

ԿՐՈՆԻ ՀԻՄՔԸ ԵՐԿՅՈՒՂՆ Է

Իմ կարծիքով կրոնը ամենից առաջ և զլխավորապես հիմնված է երկյուղի վրա։ Մասամբ դա անհայտի հանդեպ ունեցած սարսափն է, իսկ մասամբ, ինչպես ես արդեն նշել եմ, դա այն ցանկությունն է, երբ զգում ես, որ դու ունես յուրահատուկ ավագ եղբայր, որը բոլոր դժբախտությունների և փորձանքների ժամանակ քեզ կպաշտպանի։ Երկյուղ— ահա թե ինչ է ընկած այս ամ-

բողջ երևույթի հիմքում, երկյուղ՝ խորհրդավորության հանդեպ, երկյուղ՝ անհաջողությունների հանդեպ, երկյուղ՝ մահվան հանդեպ: Իսկ ռոմվհետե երկյուղը դաժանության նախահայրն է, ապա զարմանալի չէ, որ դաժանությունն ու կրոնը ձեռք-ձեռքի տված էին քայլում, որոմվհետե այդ երկուսի հիմքը նույնն է՝ երկյուղը: Այս աշխարհում մենք այժմ սկսում ենք կամաց-կամաց հասկանալ երևույթները և կամաց-կամաց դրանք ենթարկել մեր կամքին գիտության միջոցով, որը քայլ առ քայլ ճանապարհ է բաց անում իր համար, հաղթահարելով քրիստոնեական կրոնի թշնամանքը, եկեղեցիների թշնամանքը և եկեղեցական բոլոր հնամաշ կանոնները: Միայն գիտությունը կարող է օգնել մեզ հաղթահարելու այն փոքրոգի երկյուղը, որի իշխանության տակ էր գտնվում մարդկությունը այդքան շատ սերունդների կյանքի ընթացքում: Գիտությունը, իսկ ես կարծում եմ, որ մեր սեփական սրտերը ևս, մեզ կարող են սովորեցնել, որ մենք դադարենք մեր շուրջը նայելով երևակայական պաշտպաններ փնտրելուց, դադարենք երկնքում մեզ համար դաշնակիցներ հնարելուց, որ ավելի լավ է հույսներս դնենք մեր սեփական ուժերի վրա այստեղ՝ երկրի վրա, որպեսզի այս աշխարհը դարձնենք կյանքի համար պիտանի և ոչ թե այնպիսի վայր, ինչպիսին դարձրել էին եկեղեցիները այս բոլոր դարերի ընթացքում:

ԻՆՉ ՊԵՏՔ Է ԱՆԵՆՔ ՄԵՆՔ

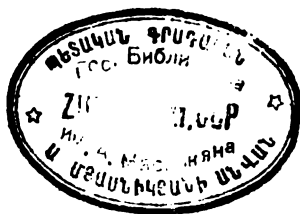
Մենք պետք է կանգնենք մեր սեփական ոտքերի վրա և դեմ առ դեմ նայենք աշխարհին, թե ինչ լավ ու վատ, գեղեցիկ ու այլանդակ բան կա այնտեղ. տեսնել աշխարհն այնպես, ինչպես որ նա կա, և չվախենալ նրանից, նվաճել աշխարհը խելքով և ոչ թե ստրկական հնազանդությամբ դեպի այն սարսափները, որ նա ծնում է։ Աստծու ամբողջ կոնցեպցիան մի կոնցեպցիա է, որն ընդօրինակված է արևելյան բռնակալություններից։ Դա մի կոնցեպցիա է, որը բոլորովին վայել չէ ազատ մարդկանց։ Երբ դուք լսում եք, թե մարդիկ եկեղեցում ինչպես են ստորացնում իրենց և հայտարարում, որ իրենք դժբախտ մեղավորներ են և շատ այլ բաներ, ապա դա ստորացուցիչ է և իրենց հարգող մարդկային արարածներին ոչ արժանավայել։ Իսկ մենք պետք է կանգնենք ուղիղ և բաց ճակատով նայենք աշխարհին։ Մենք պետք է աշխարհից վերցնենք այն բոլորը, ինչ որ նա կարող է տալ, և եթե այդ ավելի քիչ լինի, քան մենք կուզենայինք, այնուամենայնիվ մեզ կհասնի վերջ ի վերջո ավելի շատ բաժին, քան հոջողվել է ուրիշներին վերցնել աշխարհից բոլոր անցած դարերի ընթացքում։ Լավ աշխարհին հարկավոր է գիտություն, բարեսրտություն և աշխույթյուն. նրան պետք չեն վշտալի ցավակցություններ անցյալի մասին կամ ազատ բանականության ստորկական կաշկանդվածություն այնպիսի բառերով, որոնք

շատ վաղ անցյալում առօրյա գործածութեան մեջ էին մտցրել տգետ մարդիկ: Լավ աշխարհին հարկավոր են աներկյուղ հայացք և ազատ միտք: Նրան պետք է ապագայի հույս և ոչ թե անվերջ հետադարձ հայացքներ դեպի անցյալը, որն արդեն մահացել է և որին, մենք համոզված ենք, շատ կգերազանցի այն ապագան, որ կստեղծվի մեր բանականութեամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Հրատարակչության կողմից</i>	3
<i>Ի՞նչ է քրիստոնյան</i>	10
<i>Աստծո գոյությունը</i>	13
<i>Նախապատճառի փաստարկը</i>	14
<i>Բնական օրենքի փաստարկը</i>	17
<i>Նպատակահարմարության փաստարկը .</i>	21
<i>Բարոյական փաստարկներ աստծո գոյության օգտին</i>	25
<i>Անարդարությունը քավելու փաստարկը</i>	27
<i>Քրիստոսի անձնավորությունը .</i>	29
<i>Քրիստոսի ուսմունքի արատները</i>	33
<i>Բարոյական պրոբլեմը .</i>	34
<i>Էմոցիոնալ գործոնը</i>	38
<i>Լուչպես էին եկեղեցիները կասեցնում պրոգրեսը</i>	41
<i>Կրոնի հիմքը երկյուղն է</i>	43
<i>Ինչ պետք է անենք մենք</i>	45

Թարգմանիչ՝ Պ. Թարվեդյան
 Խմբագիր՝ Ա. Մառտիկյան
 Նկարիչ՝ Ս. Չախիրյան
 Դեղ. խմբագիր՝ Օ. Ասատրյան
 Տեխ. խմբագիր՝ Է. Ավագյան
 Դերաստուգող սրբագրիչ՝ Ռ. Սարգսյան

Գառվեր 3

Տիրաժ 5000

Հանձնված է արտադրության 19/XII 1939 թ.:
 Ստորագրված է տպագրության 31/I—1960 թ.:
 Քուղթ 70×92¹/₃₂: Տպագրական 1,5, մամուլ = 1,75 պայմ.
 մամ.: Հրատարակչական 1,3 մամուլ:
 Գինը 40 կ.:

ՀՍՍՌ Կուլտուրայի մեխստրության Հրատարակչությունների
 և պոլիգրաֆարդյունաբերության Գլխավոր վարչության
 Պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91: